

25. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К., 1974.
26. Кустарная промышленности в Херсонской губ. (Александровский уезд). Гончарное (горшечное) производство // Труды комиссии по исследованиям кустарной промышленности в России. – Вып. VIII. – СПб, 1882.
27. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916.
28. Савін Ю. Розмови з гончарями с. Смотрич Дунаєвського р-ну, Хмельницької обл., 14.08.1987 // НАУГ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 1.
29. Харьковские губернские ведомости. – 1894. – 11 октября.

Ovcharenko L.M. The pottery knowledge inheritance in the under-russian Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX c. The article is about the inheritance of pottery knowledge in the under-russian Ukraine, the family participation in the production, some aspects of domestic education, the inheritance role in the industry continuity, some features of crisis in pottery industry.

Key words: pottery, a potter, children of handicraftsmen, family education, an inheritance of pottery knowledge

А. А. Устенко

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 1920-х рр.

Досліджено соціальний статус української інтелігенції, процес її адаптації до нових соціально-економічних умов і репресивна політика радянської влади у 1920-х рр. На основі використання архівних джерел та літератури, розкривається одна з маловідомих сторінок переслідування радянською владою та комуністичною партією українських інтелігентів.

Ключові слова: інтелігенція, еліта, «ворожі елементи», позбавленці, депортація

Після подій жовтня 1917 р., мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів до революційного радянського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їхніх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища у суспільстві. Першим кроком на шляху до соціальної дискримінації раніше привілейованих верств суспільства стала ст. 65 Конституції РСФСР, прийнята на V з'їзді Рад в липні 1918 р. За її положеннями, до розряду осіб, позбавлених виборчих прав, потрапляли підприємці, комерсанти, релігійні діячі, а також значна частина інтелігенції. Одночасно виникла нова соціальна категорія радянського населення – «позбавленці» [1, 22–24].

До «соціально небезпечних елементів» потрапили представники інтелігенції, які, за оцінками більшовицького керівництва, дискредитували себе участю в національно-визвольному русі. Оскільки РКП(б) боролася із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, боротьба охопила всі ланки суспільного буття – від соціалістичних змагань до ліквідації виявів буржуазного націоналізму. Сфера науки і культури також проголошувалася «фронтом», а співробітництво з інтелігенцією старої формації – формою класової боротьби. Так, член політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухарін стверджував, що протидіяти «керуючому пролетаріату» будуть певні групи суспільства, серед яких він виділяв і «технічну інтелігенцію загалом (інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, лікарів, професорів, адвокатів, журналістів, вчителів)» [2, 163]. Більшовики усвідомлювали, що їхніми реальними «ворогами» були не капіталісти і поміщики, а саме представники інтелігенції, які мали гарну освіту, відрізнялися моральністю і не-

залежністю мислення (свободою творчості), становили інтелектуальну опозицію існуючій владі.

Однак ця тема поки не знайшла належного висвітлення в історіографії. Фахівці радянської історичної науки замовчували її, а на їхні публікації накладалися певні обмеження. Питання становлення та формування інтелігенції у зовсім інших соціально-політичних умовах післяреволюційної доби розкриті в працях таких радянських дослідників, як С. Федюкін [3], П. Амелін [4], Л. Іванова [5], В. Соскін [6]. Зокрема вони розглянули питання залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва, боротьби компартії з буржуазною ідеологією та діяльність партії щодо формування соціалістичної інтелігенції. В історіографії радянського періоду об'єктом дослідження виступали не окремі особи або класи, а соціально-економічні та політичні процеси, тоді як суспільні зв'язки і повсякденні практики, спроби адаптації «колишніх» до нових соціально-економічних умов залишалися не дослідженими.

З кінця XX ст. одним з пріоритетних напрямків пострадянської історіографії стало вивчення інтеграції «чужих» у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово вийшло на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики щодо них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920–30-х рр. стало можливим у результаті двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази (головним чином за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів) і збагачення історіографії новітнім методологічним інструментарієм.

Так, В. Гусєв відстежує ставлення партійної номенклатури до старої української інтелігенції через записку секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, який наголошував, що «класове протистояння в республіці йде не лише по лінії боротьби з буржуазією та куркульством, а й з інтелігенцією петлорівсько-винниченківської формації» [7, 2]. Стара інтелігенція розглядалася як група «шкідливих елементів», що підлягають знищенню і всі думки щодо побудови нового суспільства були спрямовані на те, аби їх винищити. Тобто, витіснити зі звичного для них становища і кращим методом для цього буде або землеробська колонізація, або приручення до фізичної праці в промисловості. Минув час, коли почесною була праця «білоручки», коли «вийти в люди» означало стати інтелігентом, доктором, чиновником [8].

У дослідженні В. Коцура і О. Тарапон розглянута дискусія середини 1920-х рр. щодо ролі й місця інтелігенції в радянському суспільстві. Внаслідок неї, автори визначили три основні позиції: прихильники першої (Залкінд, Вольфсон) кваліфікували інтелігенцію як різновид робітничого класу, закріплений за особливим видом суспільно-корисної праці; іншої (Бухарін, Луначарський) – вважали інтелігенцію самостійною частиною непролетарських, середніх прошарків суспільства («третьім станом»); третьої (Полонський та ін.) – у кожному суспільному класі вбачали свою інтелігенцію [9, 13]. Безпосередній же перехід до соціалізму вимагав виховання «нової людини», будівельника нового суспільства, всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Політика «воєнного комунізму», з її нетерпимістю, безкомпромісністю й жорстокістю, аж ніяк не сприяла залученню інтелігенції на бік радянської влади. Одні її представники перейшли в табір противників революції, інші – емігрували, а треті зайняли вичікувальну позицію.

Неоднозначне ставлення інтелігенції до жовтневих подій 1917 р. визначало однаковий класовий підхід до

неї з боку влади. Уся без винятку інтелігенція вела боротьбу з робітничим класом та його ідеологією на культурному фронті. Тому «всілякі» ліберальні вчені й інтелігенція мали бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада [10, 4]. «Проблема» розв'язувалася просто: до тих, хто відповідав вимогам радянської влади, вживалися заходи щодо перевиховання їх у дусі марксизму; до тих же, хто не задовольняв ці вимоги, застосовувалися репресії. Так, у закритому листі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, написаному в жовтні 1922 р. повідомлялось, що «робота з ліквідації змінівської професури закінчена; всього вилучено на Україні 70 осіб, з них частина виправдана за кордон, частина на Північ. Тепер настрої інтелігенції можна охарактеризувати: готові служити і не розмірковувати» [11, 50].

6 вересня 1922 р ВУЦВК ухвалив постанову «Про адміністративну висилку». Відповідною інструкцією Державного політичного управління, оголошеною наказом НКВС УСРР 2 лютого 1923 р., визначалися 4 типи адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; у призначений для цього район УСРР; за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР [12, 29]. Одним із репресивних методів боротьби з боку радянської влади були й масові депортації української інтелігенції за кордон. Згідно з постановою секретаріату ЦК КП(б)У, прийнятої у вересні 1922 р., на Наркомпрос УСРР покладалися обов'язки здійснювати детальні ревізії низки навчальних закладів, а також скласти план «чистки петлюрівськи настроєних елементів, розрахований на весь тримістр поточного навчального року, а на вакантні місця для кваліфікованого читання курсів лекцій мобілізувати цінні комуністичні кадри» [7, 3].

У середині та другій половині 1920-х рр. видано ряд загальносоюзних і республіканських нормативно-правових актів, які встановлювали перелік місцевостей, заборонених для проживання «адмінвиставаних», порядок реєстрації останніх, розширювали коло осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка. Першим таким актом стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР». Особам, висланим в адміністративному порядку і за постановою судових органів, заборонялося протягом 3 років перебувати в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, а також 50-верстовій зоні навколо цих міст. За порушення цієї заборони передбачалося позбавлення волі до 1 року [12, 43–44].

Репресивні методи, які застосовувала більшовицька влада проти «активістських елементів професури» – заслання за межі федерації. Наступний крок передбачав визначення претендентів, які здавалися особливо небезпечними. Відповідні кандидатури підбиралися місцевими відділеннями Державного політичного управління республіки, за участю органів народної освіти й затверджувалися губкомом партії. Останнє слово у цій справі належало голові ДПУ. Неблагонадійність кожного, хто потрапив до переліку, підтверджувалася наркомом освіти УСРР (за підписами керівників цих установ). До 3 серпня 1922 р. цей список був підготовлений і до нього потрапили 77 осіб, у тому числі 47 працівників ВНЗ, з них 32 – професори. Серед них були 15 медиків та інші представники інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янець-Подільського. Перелік ухвалив ЦК КП(б)У і ВУЦВК, що засвідчили підписи Г. Петровського, Х. Раковського, В. Манцева [7, 4].

На VII Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив 10–14 грудня 1922 р. зазначалося, що стосовно викладацького складу «займалися серйозною... чисткою, переглянули увесь склад і виправдали ті елементи, які не відповідають нашим вимогам. Кілька десятків осіб з вищої професури довелося вислати за межі України, усунувши їх від справи навчання підростаючої молоді» [13, 21]. Хоча в партії були представники радянської влади, які не хотіли витратити час на пошуки засобів і методів покарання. Вони вважали, що «соціалізм це нормальне суспільство, єдино здорове... можна було б сказати, що в нормальному суспільстві різновид – “інтелігент” – зникне. У майбутньому вся маса перетвориться на інтелігенцію, і це буде смерть для теперішньої еліти, але смерть надзвичайно радісна, оскільки вона принесе кінцеву перемогу пролетаріату... тоді буде створено безкласове суспільство, тоді буде досягнута моральна рівність всього людства, і тоді інтелігенція буде не потрібна». Ось чому «стирання кордонів між фізичною та розумовою працею» було однією з основних цілей комуністичної влади (як гранично висловився корейський комуністичний лідер Кім Ір Сен, «щоб знищити інтелігенцію – слід перетворити всіх людей в інтелігентів») [8].

Водночас правлячий режим застосовував не лише репресивні методи, але й «перевиховував» стару інтелігенцію. Процес «радянзації» спеціалістів дореволюційної формації відбувався за лєнінськими вказівками. Характерною рисою радянського впливу на інтелігенцію було насильницьке нав'язування їй більшовицького світогляду. При цьому спостерігалось проведення різних політичних ліній щодо технічної і літературно-мистецької інтелігенції. Якщо першій дозволялось просто працювати на одержавлених підприємствах, будучи нейтральними і аполітичними, то праця літераторів, митців, філософів мала бути суворо регламентованою і підпорядковуватися марксистській ідеології.

Для забезпечення безпосереднього контакту та цілковитої «солідаризації» інтелігенції з партією, неухильного керівництва більшовиками директивами в науковому і громадському житті створювалися секції наукових працівників, профспілки працівників освіти. У 1928 р. виникло Українське товариство працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. Статут цієї організації вимагав від її членів повного підпорядкування вимогам партії і радянської держави. На кінець 1920-х рр. у країні склався певний політико-ідеологічний комплекс. Його суть полягала в тому, що духовне життя розглядалось тільки крізь призму політики, яка завжди спрямовувалася ідеологією. Для «виховання» немарксистських професорів створювалися гуртки з вивчення поточної політики, історії ВКП(б), діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії. Завдання перетворення суспільства на комуністичних засадах, задекларовані більшовицькою владою, класовий підхід до інтелігенції, в кінцевому підсумку, визначили її роль нерівноцінного соціального партнера, який, під керівництвом владних структур партії, мав реалізувати своє природне покликання – «допомагати» робітничому класу здійснювати культурну революцію.

Крім «перевиховання» старої інтелігенції, однією з важливих складових частин культурного життя було формування нової, комуністичної інтелігенції. Провідна роль у цій справі відводилася ВНЗ, оскільки після жовтня 1917 р. вони були реорганізовані, насамперед з метою їх демократизації. Водночас за прийому до них дотримувалися класового принципу. Перевага віддава-

лася дітям робітників і незаможних селян, комуністам, комсомольцям, членам профспілок. Прагнення більшовиків створити армію «пролетарських спеців», щоб зміцнити свої позиції серед інтелігенції, було закономірним в умовах боротьби за посилення радянської влади. Негативне ж тут полягало в тому, що ця політика зумовила значну деморалізацію у середовищі певних суспільних верств, оскільки, здійснюючи її, більшовицька влада вмilo використовувала соціальне розшарування. Знання і талант поступалися місцем амбіціям і переконанню в тому, що класовий підхід може повністю компенсувати відсутність знань і культури.

Одночасно вживалися заходи з підготовки молодих науково-викладацьких кадрів. Добір аспірантів здійснювався винятково на класових принципах і контролювався ЦК ВК(б)У. Головним критерієм добору кандидатів в аспіранти була відданість партії та новій владі, а наукові здібності (або їх відсутність) не враховувалися [14, 46]. Це призвело до того, що раніше управлінська еліта в Україні, складалася з осіб, які отримали найкращу для свого часу освіту. Якщо державна еліта європейських країн у більшості складалася з випускників найпрестижніших університетів, то в УСРР, де ідеологічну основу влади становив принцип «диктатури пролетаріату», спостерігалася прямо протилежна картина. Переваги надавалися особам якомога меншого інтелекту, кругозору, знань і творчих здібностей [8].

Радянська влада ставила собі за мету збудувати новий соціально-економічний лад, більшовики сприяли якомога більшій активізації культурних процесів, але прагнули спрямувати їх на розрив з «проклятим минулим». В атмосфері все нових «тріумфальних перемог» робітничого класу інтелігенція як носій духовних цінностей суспільства була відсунена на задній план. Самі поняття «інтелігенція» й «інтелігентність» дедалі частіше звучали зневажливо. Проголошення диктатури пролетаріату, поділ населення на «своїх» і «чужих» породжували конфлікти в середині суспільства. Якщо для представників партійної і державної влади поняття «чужий» мало переважно політичний відтінок, то для пересічних громадян «чужими» були всі, хто жив краще і був представником іншого світу, жив по-іншому, розмовляв на іншій мові. Іноді достатньо було мати фортепіано або власну бібліотеку, щоб опинитися в складі представників «ворожого класу».

Традиція визначати класову приналежність суспільства за зовнішніми ознаками була досить актуальною, причому не тільки на рівні повсякденного і побутового життя, а й в реальній політичній практиці. Більшовицька влада вмilo користувалася схильністю населення визначати «своїх» і «чужих» переважно за зовнішніми ознаками і цей фактор ще більше розмежовував представників нижчих соціальних верств населення і так званих «чистих панів», серед яких була й інтелігенція. Прикладом негативного ставлення населення до представників інтелігенції є нескінченний потік доносів на них. Скажімо, заява пересічного робітника, члена комуністичної партії О. Щербакова секретарю ЦК КП(б)У, датована 15 січня 1920 р., якою повідомлялося, що «10 січня 1920 р., на загальному зібранні партії, група робітників була змушена демонстративно залишити зал засідання. Оскільки зібрання проходило в напруженій атмосфері, відчувалося роз'єднання на два табори: робітники і дрібнобуржуазна інтелігенція. Останні поводити себе зверхньо, вороже, постійно перебивали... Я вважаю, що цієї характеристики достатньо, щоб знайти “корінь зла” або знайти ліки проти нього.

Інтелігенція вступає в партію заради матеріальних благ, повсюди вносять свої звички, поширюють дрібнобуржуазний дух протекціонізму. Якщо не вжити запобіжних заходів, то партія розколюється і це призведе до краху радянської влади» [15, 1–2].

Отже, на початку 1920-х рр., за умов побудови нового, соціалістичного суспільства, інтелігенція старої формації розглядалася як «ворожий елемент», що підлягав негайному знищенню. Національна свідомість еліти становила небезпеку для унітарної держави, позаяк вони виступали ідеологами і натхненниками політичної боротьби мас, носіями національної ідеї. Для зміцнення свого становища партійно-державній номенклатурі потрібно було нейтралізувати інтелігенцію, зруйнувати їх соціальну базу. Комуністична партія, реалізуючи силові переваги своєї диктатури, встановлюючи монополію в усіх галузях матеріального і духовного життя, вдавалася до насильницьких методів впливу на інтелектуальну еліту. Застосовувалися репресії, масові депортації, звільнення з посад, «перевиховання» старих і створення нової армії «пролетарських спеців».

Внаслідок перетворень у галузі освіти, молодому поколінню прищеплювалися радянські цінності, що зводилися до цінностей так званої диктатури пролетаріату, а насправді – вузького кола функціонерів владної установи партії – ЦК РКП(б). Обличчя кожного народу, його культурний прогрес визначається насамперед не кількістю освіченого населення та дипломованих спеціалістів, а рівнем професійної культури, здатної не лише акумулювати світовий досвід, а й забезпечити його розвиток. Класовий же підхід унеможливував цей процес, більше того – призводив до морального та духовного зубожіння народу.

1. Тихонов В.И., Тяжельникова В.С., Юшин И.Ф. Лишение избирательных прав в Москве в 1920–30-е гг. – М., 1998.
2. Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.
3. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М., 1983.
4. Амелин П.П. Интеллигенция и социализм. – М., 1970.
5. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции: (1917–1927 гг.). – М., 1980.
6. Соскин В.Л. Ленин, революция, интеллигенция. – Новосибирск, 1973.
7. Гусев В. Депортация группы украинской интеллигенции за кордон 1922 р. // История Украины. – 2003. – № 46.
8. Волков С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://samisdat.com/5/55/554-2gl.htm>.
9. Коцур В., Тарапон О. Интеллигенция і формування інтелігенту нації (20–30-і рр. ХХ ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 9.
10. Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 10–11.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 988.
12. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. – К., 2002.
13. VII Всеукраїнський съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. Бюллетень. – X, 1922. – № 3–4.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1076.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 180.

Ustenko A.A. Social status of intellectuals in the USSR in the 1920th. The social status of the Ukrainian intellectuals, the process of adaptation to the new social and economic conditions and the repressive policy by the Soviet government in the 1920th are investigated. One of the less known pages of the Ukrainian intellectuals persecution by the Soviet government and Communist Party is revealed on the basis of using archival sources and literature.

Key words: intellectuals, elite, hostile elements, deprived, deportation